

نقش اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع) در علم الحدیث با تکیه بر کتب اربعه شیعه

مصطفی پیر مرادیان^۱
اصغر منتظرالقائم^۲
فرشته بوسعیدی^۳

چکیده: امامان شیعه به اقتضای شرایط اجتماعی حاکم بر جامعه برنامه‌ای برای ارشاد و هدایت و تمدن‌سازی جامعه در نظر گرفتند و در راستای فرهنگ‌سازی به تربیت شاگردان بسیاری همت گماشتند تا در کنار ایشان کاروان بشریت را به سوی توحید و تداوم مدنیت اسلامی رهنمون باشند. در این میان امام حسن عسکری^(ع) نیز برای نیل به مقاصد خویش شاگردانی تربیت کردند، که از آن میان تعداد زیادی ایرانی تبار بودند و در انتقال اندیشه‌ها و عقاید و اهداف امامان شیعه در جامعه اسلامی به‌ویژه در ایران نقش فراوانی داشته‌اند. این گروه بیشتر، روایان حدیث و انتقال‌دهنده افکار و اندیشه‌های ناب تشیع بودند و در این باب توانستند آثار و روایات بسیاری بر جای گذارند که شمار زیادی از این روایات را که بیشتر بعد فقهی داشته و مورد استفاده مردم قرار می‌گرفته است، می‌توان در منابع روایی، به‌ویژه در کتب اربعه شیعه، مشاهده کرد.

واژه‌های کلیدی: اصحاب ایرانی ائمه، امام حسن عسکری^(ع)، علم الحدیث، روایت، کتب اربعه

۱ استادیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان m.pirmoradian@ltr.ui.ac.ir

۲ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان montazer@ltr.ui.ac.ir

۳ کارشناس ارشد تاریخ اسلام fboosaidi@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۰/۱۰/۶ تاریخ تأیید: ۹۱/۶/۲۹

The Role of Imam Hassan Askari(PBUH)'s, Iranian companions in the Science of *Hadith*(Tradition) Based on the Four Holy Books

Mostafa Pir - Muradian¹
Asghar Muntazer al - Ghaem²
Fereshteh Busaeidi³

Abstract: Muslim imams established a plan for guiding and civilizing society based on social conditions in society . They trained a lot of Iranian discipils in order to follow Islamic cultur. So Imam Hassan Askari(PBUH) trained some discipils to achive his goals.This group narrated and transfored religious traditions. They had a lot of works which were more about Islamic jurisprudence. So people could use these works easily. These works can be observed in narrative books such as the four Holy Books.

Keywords: Imams' Iranian Companions, Imam Hassan Asgari , Science of *Hadith*(Tradition), Tradition(Saying), The Four Holy Books

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

1 Assistant Professor of Esfahan University m.pirmoradian@ltr.ui.ac.ir
2 Assistant Professor of Esfahan University montazer@ltr.ui.ac.ir
3 Senior Expert of Islamic History fboosaidi@yahoo.com

مقدمه

از دوران خلافت مأمون رستاخیزی علمی در جهان اسلام آغاز شد و ترجمه کتاب‌های علمی گسترش یافت. در همین زمان بود که دانشمندان مسلمان خود در باب علوم مختلف به پژوهش‌های بنیادین و مستقلی پرداختند و علم حدیث، و روایت نیز از این امر مستثنی نبود. این علم در نظر مسلمانان از اشرف علوم و اهم آن‌ها بوده و مورد کمال توجه کافه طبقات قرار می‌گرفته است، زیرا بعد از قرآن مهم‌ترین وسیله اطلاع از احکام دین احادیث مروی از پیامبر بود. بعد از رحلت پیامبر^(ص)، حدیث، همدوش قرآن، ملاک عمل مردم گردید. شیعه به پیروی از اهل بیت -علیهم‌السلام- کتابت حدیث را از ابتدا، یعنی از اواخر سده نخست هجری قمری، آغاز کرد و در زمان امام محمد باقر^(ع) و امام جعفر صادق^(ع)، نقل روایت و حدیث رونق فراوان یافت. در این دوران که تا حدودی برای شیعه آزادی عمل وجود داشته است، نقل و روایت و ضبط حدیث در مقیاس وسیعی گسترش یافت. در دوره بعد، یعنی در اواخر سده سوم و اوائل سده چهارم، تألیف جوامع الحدیث رایج شد. کتاب‌های حدیثی که اکنون در میان شیعه و سنی موجود است، همان جوامع است^۱ و در این دوره بود که ایرانیان^۲ هم نبوغ و هم اخلاص و صمیمیت خود را نسبت به اسلام در این زمینه نشان دادند و در این زمینه توانستند در نقش اصحاب^۳ ائمه^(ع) آثار ماندگاری به وجود آورند. در این پژوهش برآنیم تا با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر کتب اربعه شیعه (الکافی کلینی، التهذیب و الاستبصار شیخ طوسی، من لا یحضره الفقیه شیخ صدوق) و از آنجایی که این کتاب‌ها به عنوان چهار تألیف مهم روایی شیعه نقش مهمی در انتقال روایات ائمه ایفا کرده‌اند، به پرسش‌های زیر پاسخ دهیم:

۱. چه تعداد از اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع) در باب حدیث و روایت فعالیت چشمگیری داشتند؟
۲. یاران ایرانی امام حسن عسکری^(ع) در باب حدیث شیعه چه آثاری به نگارش درآورده‌اند؟
۳. چند روایت (به صورت مستقیم و نیز با واسطه از امام حسن عسکری^(ع)) و

۱ رک: خدمات متقابل اسلام و ایران استاد مطهری و تاریخ ادبیات ایران ذبیح الله صفا.

۲ منظور هم کسانی است که در ایران متولد شده‌اند و هم کسانی که به ایران مهاجرت کرده و ایرانی شده‌اند، مانند: خاندان اشعری.

۳ جمع «صاحب» که در لغت به معنای یار، معاشر، همراه، همنشین، مالک و امثال آن آمده است. منظور از اصحاب در این نوشتار، آن دسته از افرادی هستند که در ارتباط مستقیم با اهل بیت -علیهم‌السلام- بودند و از نزدیک با ایشان حشر و نشر داشته و مدت زیادی همراه آنان بوده‌اند.

- دیگر ائمه) و تحت عنوان چه موضوع‌هایی، از اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع) در کتب روایی (منابع متقدمان) نقل شده است؟
۴. چه تعداد از این روایات اختصاص به کتب اربعه شیعه دارد؟
۵. چند درصد از روایات کتب اربعه توسط یاران ایرانی امام حسن عسکری^(ع) نقل شده است؟

در این تحقیق، ارجاع روایات در مجموع مبتنی بر استفاده از لوح فشرده جامع الاحادیث صورت گرفته است.

اوضاع علمی و فرهنگی دوره امام حسن عسکری^(ع)

امام حسن عسکری^(ع) در طول شش سال امامت خود با سه تن از خلفای عباسی (مهددی، معتمد و معتز) معاصر بود.^۱ امام همواره تحت مراقبت بود و او را چندین بار نزد سخت‌ترین دشمنان اهل بیت^(ع) محبوس کردند.^۲ امام حسن عسکری^(ع) برای دفاع از عقیده اسلامی و اصول اعتقادی شیعه بسیار کوشید. به عنوان مثال، حضرت طی نامه‌ای به اسحاق بن اسماعیل نیشابوری، وی را از کوتاهی در دین و آخرت باز داشت،^۳ و شیعیان را به پروای از خدا، پارسایی در دین، کوشش در راه خدا، راست‌گویی، ادای امانت، سجده طولانی، نیکی به همسایه، احسان و محبت به خویشاوندان و خوش اخلاقی دعوت نمود و به آنان سفارش کرد: زینت ما باشید نه ننگ ما.^۴ وی با پاسخ به اشکالات یاران خود، دسیسه‌های اهل غلو و مخالفان را خنثی می‌کرد و انحرافات فرقه‌های اسلامی را تصحیح می‌نمود؛ آن‌گونه که اعتقاد اهل حدیث را درباره غیرمخلوق بودن قرآن ابطال کرد و فرمود: «خداوند خالق و آفریدگار همه چیز است و غیر او هر چه هست، مخلوق و آفریده است».^۵

آن حضرت در برابر جریان انحرافی غلو و مدعیان دروغین امامت به هدایت شیعیان خود می‌پرداخت. وی یارانش را از برداشت‌های انحرافی از قرآن و تفسیرهای باطل بر حذر می‌داشت

۱ محمدبن علی سروی ابن شهر آشوب‌آبی‌نا، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، قم: مطبعة العلمیه، ص ۴۲۲.

۲ محمدبن محمدشیر مفیدآبی‌نا، الارشاد، ترجمه هاشم رسولی محلاتی، ج ۲، تهران: انتشارات علمیة اسلامیة، ص ۳۱۶.

۳ حسن بن علی بن شعبه حرانی (۱۳۶۶)، تحف العقول عن آل الرسول، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران: انتشارات الاسلامیه، ص ۵۱۳.

۴ همان، ص ۵۱۸.

۵ ابن شهر آشوب، همان، ج ۴، ص ۴۳۶.

و در عین حال مراقب بود کسانی زمینه انحراف عقیدتی مسلمانان را فراهم نکنند.^۱ از دیگر فعالیت‌های فرهنگی امام حسن عسکری^(ع) آماده‌سازی اذهان عمومی برای مسئله غیبت فرزندش حضرت مهدی^(عج) بود. آن حضرت در پیش معتمدان و نزدیکان شیعه از این جریان خبر داد و تصریح به امامت او فرمود.^۲ امام حسن عسکری^(ع) وجود مبارک حضرت مهدی^(عج) را برای یاران خاص خود ثابت می‌کرد و طی نامه‌هایی تولد وی و مسئله جانشینی‌اش را به اطلاع آنان می‌رساند؛ از جمله محمد بن بلال می‌گوید: دو سال پیش از وفات امام حسن عسکری^(ع) نامه‌ای از آن حضرت به من رسید که در آن نامه جانشین خود را معرفی کرده بود.^۳

اما شاید یکی از مهم‌ترین اقدامات فرهنگی امام حسن عسکری^(ع) تربیت اصحابی برجسته و موثق بود که توسط آنان علوم و دانش‌های خود را در جامعه منتشر می‌کردند. در رجال طوسی نام ۱۰۳ نفر از اصحاب امام حسن عسکری^(ع) آمده است که ۳۶ نفر از آنان ایرانی بوده‌اند.^۴ ولی با مراجعه به دیگر کتاب‌های رجالی در مجموع تعداد اصحاب ایرانی آن حضرت بالغ بر ۷۵ نفر بوده‌اند که این رقم تعداد اصحاب امام نسبت به دوره پیش از آن اندک است و می‌توان گفت شرایط اجتماعی و سیاسی زمان ائمه یکسان نبوده است. مثلاً در زمان امام باقر - علیه السلام - و امام صادق - علیه السلام - شرایط اجتماعی مساعد بود و به همین دلیل می‌بینیم که تعداد شاگردان و روایان حضرت صادق - علیه السلام - بالغ بر چهار هزار نفر می‌شد. ولی از دوره امام جواد تا زمان امام عسکری - علیهما السلام - به دلیل فشارهای سیاسی و نظارت شدید بر فعالیت آنان از طرف دربار خلافت، شعاع فعالیت آنان بسیار محدود بود و از این نظر تعداد روایان و پرورش یافتگان مکتب آنان، نسبت به زمان حضرت صادق - علیه السلام - کاهش بسیار چشمگیری نشان می‌دهد. زیرا آن حضرت شدیداً تحت مراقبت و نظارت سیاسی بود. ولی باید توجه داشت که در میان همین تعداد محدود اصحاب و روایان آن حضرت، چهره‌های درخشان و شخصیت‌های برجسته ایرانی، مانند: فضل بن شاذان نیشابوری، سعد بن عبدالله بن اشعری قمی، عبدالله بن جعفر بن حسن حمیری قمی و ابراهیم بن هاشم قمی بودند که هر کدام در صحنه علمی و فقهی وزنه خاصی به شمار می‌رفتند و

۱ همان، ص ۴۲۴.

۲ شیخ مفید، همان، ج ۲، ص ۳۲۴.

۳ همان، ص ۳۲۸.

۴ ابن جعفر محمد بن حسن طوسی (۱۳۸۰ق)، رجال، نجف: انتشارات الحیدریه، ص ۴۲۱.

برخی دارای تألیفات متعددی بودند و توانستند با نقل روایت و تألیف آثار حدیثی که بیشتر در برگیرنده مسائل فقهی و کلامی بود، نقش مهمی در انتقال افکار ائمه و پایداری تشیع ایفا کنند که در زیر نقش این اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع) در علم حدیث و روایت، با تکیه بر کتب اربعه شیعه، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. ابراهیم بن مهزیار اهوازی

وی از جمله اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع)،^۱ کنیه او ابواسحاق اهوازی، و از جمله سفرای امام مهدی^(ع) و از الابواب معروف و مشهور در حدیث بوده است.^۲ ابراهیم از محدثان امامیه، و از ثقات و معتمدان روایت ایشان است. وی در باب حدیث کتاب البشارات را به نگارش در آورده است.^۳ کتاب البشارات ابراهیم توسط حسین بن عبیدالله از احمد بن ادریس از محمد بن عبد الجبار خبر داده شده است.^۴ وی یکی از مهم‌ترین راویان حدیث بوده است که در مجموع در منابع روایی شیعه ۷۶۵ روایت از وی نقل شده و اکثر این روایت‌ها به صورت تکراری است. در کتب اربعه در مجموع ۴۳ روایت از وی نقل شده است. تعداد روایت‌های نقل شده از ابراهیم بن مهزیار توسط کلینی در الکافی، ۱۲ روایت، در الاستبصار ۶ روایت، در التهذیب ۲۲ روایت، و در من لایحضره الفقیه ۳ روایت است که بیشتر این روایات با واسطه و به توسط برادرش، علی بن مهزیار، نقل شده است.

۲. ابراهیم بن محمد همدانی

وی از اصحاب امام رضا، امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری - علیهم السلام - بوده است.^۵ وی حج خانه خدا را ۴۰ مرتبه به جا آورد.^۶ ابراهیم از جمله محدثان و راویان حدیث و از جمله راویان او، ابراهیم بن هاشم قمی بوده است.^۷ او ظاهراً دارای آثار تألیفی نبوده است.

۱ عزیز الله عطاردی (۱۴۱۰هـ)، مسند امام حسن عسکری^(ع)، قم: انتشارات المؤتمر العالمي للامام الرضا^(ع)، ص ۲۹۳.

۲ طوسی، همان، ص ۳۳۹.

۳ احمد بن علی نجاشی (۱۴۱۸ق)، رجال، قم: انتشارات الاسلامی، ص ۱۵؛ محمد علی بطحی [بی‌تا]، تهذیب المقال فی تنقیح کتاب الرجال ابی العباس احمد بن علی بن احمد بن العباس النجاشی، ج ۱ (۵۰)، بی‌جا: [بی‌تا]، ص ۲۵.

۴ عطاردی، همان، ص ۲۹۳.

۵ طوسی، همان، ص ۴۰۹.

۶ حسین بن یوسف علامه حلی (۱۴۲۲ق)، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، [بی‌جا]: انتشارات الفقاهه، ص ۵۲.

۷ عباس قمی (۱۳۶۹ق)، تحفة الأحاب، تهران: انتشارات الاسلامیه، ص ۷.

به‌طور کلی در منابع روایی ۳۰۶ روایت از وی نقل شده است که ۱۸ روایت آن به کتاب‌های *الکافی*، *التهذیب* و *من لایحضره الفقیه* اختصاص دارد. در کتاب *الکافی* ۹ روایت، در کتاب *من لایحضره الفقیه* ۷ روایت و در کتاب *التهذیب* ۲ روایت در باب خمس و غنائم و البینات از وی نقل شده است. در کتاب *الاستبصار* روایتی از وی نقل نشده است.

۳. ابراهیم بن هاشم قمی

«ابواسحاق قمی»^۱ از یاران و راویان امام حسن عسکری - علیه‌السلام - بوده^۲ و ظاهراً در عصر امام کاظم^(ع) و در هنگام وفات امام در سال ۱۸۳ یا ۱۸۶ یا ۱۸۹ متولد شده است. اما خبری دال دیدار وی با امام کاظم^(ع) یافت نشده است.^۳ وی از جمله محدثان بزرگی بوده که در باب حدیث، کتاب نوادر و کتاب *قضایای امیرالمؤمنین^(ع)* (عجائب احکام امیرالمؤمنین^(ع)) را به نگارش درآورده است.^۴ کتاب *قضایای امیرالمؤمنین^(ع)* ابراهیم بن هاشم توسط محمد بن علی بن ابراهیم بن - هاشم از پدرش علی و از پدر علی، ابراهیم بن هاشم، روایت شده است. گویند نسخه‌ای از این کتاب نزد سید محسن عاملی در شام موجود است و نسخه‌ای از آن به خط ابوالنجیب عبدالرحمان بن محمد بن عبدالکریم کوفی در سال ۵۲۸ هـ ق موجود بوده است که سید محسن در کتابش *معادن الجوهر* از آن تحت عنوان *عجائب احکام امیرالمؤمنین* تعبیر می‌کند.^۵ از ابراهیم حدود ۳۰۷۰۰ حدیث روایت شده که ۵۲۸۱ روایت آن در کتب اربعه موجود است. البته این روایت‌ها به صورت تکراری است. کلینی در کتاب *الکافی* از طریق فرزند ابراهیم، علی، تعداد ۳۶۷۷ حدیث نقل می‌کند. او از ابوهده، از انس و همچنین از اصحاب امام جعفر صادق^(ع) روایت کرده است. به علاوه، در *التهذیب* ۱۱۴۵ روایت در کتاب *الاستبصار* ۴۱۴ روایت و در کتاب *من لایحضره الفقیه* ۴۵ روایت از وی نقل شده است.

۴. ابراهیم بن عبده نیشابوری

طوسی وی را از یاران ایرانی امام حسن عسکری^(ع) معرفی کرده است.^۶ در فضیلت او همان بس

۱ نجاشی، همان، ص ۱۶.

۲ عطاردی، همان، ص ۲۹۴.

۳ ابطحی، همان، ج ۱، ص ۲۵۵.

۴ نجاشی، همان، ص ۱۶.

۵ آقا بزرگ (هق)، *الذریعة التصانیف الشیعه*، ج ۱۷، قم: انتشارات اسماعیلیان، ص ۱۵۲.

۶ طوسی، همان، ص ۴۲۸.

که حضرت امام حسن عسکری^(ع) در توقیعی او را در میان شیعه نیشابور و نواحی آن وکیل خود ساخته و دیگران را امر به طاعت از او نموده اند.^۱ ابراهیم از محدثان و راویان شیعه بوده، اما در باب حدیث کتابی از وی گزارش نشده است. در کتب اربعه شیعه تنها در کتاب الکافی از وی ۱ روایت در باب حجت نقل شده است.^۲ در دیگر کتاب‌های روایی نیز تنها در کتاب بحار الانوار ۴ روایت از وی در باب مکارم و مناقب امام حسن عسکری^(ع) نقل شده است. در مجموع، از وی در منابع روایی ۵ روایت نقل کرده‌اند.

۵. ابراهیم بن محمد بن فارس نیشابوری

طوسی وی را از یاران ایرانی امام حسن عسکری^(ع) معرفی کرده است.^۳ وی از امام هادی و امام حسن عسکری - علیهما السلام - روایت‌های بسیاری نقل کرده است.^۴ شیخ طوسی در کتاب الاستبصار ۱ روایت از وی در باب غسل نقل کرده است.^۵ در کتب دیگر اربعه از وی روایتی نقل نشده است، اما در کتاب بحار الانوار ۴ روایت و در کتاب کمال الدین ۱ روایت به طور مستقیم از امام هادی^(ع) نقل کرده است. در منابع روایی در مجموع ۴۵ روایت از وی نقل شده است.

۶. احمد بن اسحاق بن عبدالله بن اشعری قمی

احمد از خواص امام حسن عسکری^(ع) و از بزرگان قم بوده. او صاحب الزمان محمد بن الحسن^(ع) را نیز زیارت کرده است. احمد قمی از وکلای ائمه^(ع) هم بوده، و شیخ طوسی نیز او را از اصحاب امام جواد و امام حسن عسکری - علیهما السلام - معرفی کرده است. او نماینده مردم قم نزد ائمه بوده و مسائل مهم را از آن‌ها فرامی‌گرفته است.^۶ وی از جمله اصحابی بوده که به فرمان امام حسن عسکری^(ع) در شهر قم مسجدی به نام مسجد امام عسکری^(ع) بنا کرده است.^۷ وی در باب حدیث کتاب مسائل الرجال لابی الحسن الثالث^(ع) (پرسش‌هایی از امام درباره حال

۱ محمد تقی شوشتری (۱۳۴۰)، قاموس الرجال، ج ۱، تهران: نشر کتاب، ص ۴۰۷.

۲ ابی‌جعفر بن یعقوب بن اسحاق کلینی (۱۳۴۴)، الاصول الکافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، ج ۲، طهران: انتشارات مسجد، ص ۱۲۳.

۳ طوسی، همان، ص ۴۲۸.

۴ عزیز الله عطاردی (۱۴۱۰ هـ)، مسند امام هادی^(ع)، قم: انتشارات المؤتمر العالمي للامام الرضا^(ع)، ص ۳۱۰.

۵ طوسی (۱۳۶۳ هـ)، الاستبصار، ج ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ص ۵۱.

۶ طوسی، رجال، ص ۳۹۸؛ علامه حلی، همان، ص ۶۳.

۷ محمد کاظم قزوینی (۱۴۱۳)، الامام عسکری^(ع) من المهدی إلى الآئمه، قم: انتشارات مکتبه بصیرتی، ص ۶۰.

راویان) را به نگارش در آورده است.^۱ با مراجعه به کتاب‌های روایی ۱۵۲۹ روایت از وی نقل شده. این روایت‌ها به صورت تکراری‌اند و ۶۲ روایت آن به کتب اربعه اختصاص دارد. تعداد روایت‌های نقل شده توسط احمد بن اسحاق در کتاب *الکافی* ۴۰ روایت، در *الاستبصار* ۵ روایت، در *التهدیب* ۱۵ روایت و در کتاب *من لا یحضره الفقیه* ۲ روایت است.

۷. احمد بن محمد بن عبیدالله اشعری قمی

نجاشی وی را از اصحاب امام حسن عسکری^(ع) معرفی کرده است.^۲ او در باب حدیث کتاب *النوادر* را به نگارش در آورده است.^۳ در کتاب‌های روایی روایتی از وی نقل نشده است. و در منابع روایی از کتاب وی نیز گزارشی به دست نیامده است.

۸. احمد بن اسحاق رازی

وی از یاران امام هادی و امام حسن عسکری - علیهما السلام - و نیز از وکلای امام مهدی^(ع) بوده است.^۴ علمای رجال ابن اسحاق را از ثقات اهل حدیث می‌دانند که از امام هادی و امام حسن عسکری - علیهما السلام - روایت‌هایی نقل کرده است.^۵ در میان کتب اربعه شیعه تنها در کتاب *الکافی* ۱ روایت در باب معیشت از وی نقل شده است. در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است. در منابع روایی در مجموع ۲۲ روایت از وی نقل شده است.

۹. احمد بن ابراهیم مراغی (ابوحامد مراغی)

کنیه او ابوحامد و از یاران و راویان حدیث در عصر امام هادی و امام حسن عسکری - علیهما السلام - بود.^۶ ابن داود درباره او می‌گوید: وی ممدوح و والامقام است.^۷ در مکاتبه‌ای که وکیل امام دوازدهم، محمد بن احمد بن جعفر قمی عطار، با ابوحامد مراغی انجام داد و منزلت

۱ نجاشی، همان، ص ۹۱.

۲ همان، ص ۷۹.

۳ آقا بزرگ (۱۳۷۲ هـ)، مصنفات شیعه، به اهتمام محمد آصف فکرت، ج ۶، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ص ۳۹۳.

۴ قزوینی، همان، ص ۵۹.

۵ عطار دی، همان، ص ۳۲۰.

۶ طوسی، همان، ص ۴۲۸؛ سید ابوالقاسم موسوی خوئی (بی تا)، *معجم الرجال الحدیث*، ج ۲، قم: انتشارات مدینه العلم آیه الله

العظمی خوئی، ص ۶۱.

۷ حسن بن علی بن داود (۱۳۹۲ هـ)، *الرجال*، نجف: انتشارات الحیدریه، ص ۳۶.

احمد بن ابراهیم مراغی را برای امام توصیف نمود، امام در جواب فرمود: بدانچه درباره ابو حامد گفته‌ای آگاه گشتم. خداوند او را در اثر طاعتش عزیز بدارد و نیکی‌اش را درباره او کامل کند و رحمت خویش را از وی نگیرد. از سوی من به او سلام ویژه برسان.^۱ این روایت نشانگر آن است که وی مورد اعتماد کامل امام زمان^(ع) بوده است و به عنوان یکی از راویان موثق حدیث می‌توان به روایات وی اعتماد کرد. در کتب اربعه شیعه روایتی از وی نقل نشده است. در مجموع در کتاب‌های روایی ۵۶ روایت از وی نقل کرده‌اند. این روایت‌ها بیشتر در باب نص ائمه است.

۱۰. احمد بن حارث قزوینی

وی از راویان و اصحاب امام حسن عسکری^(ع) بوده است.^۲ در کتاب‌های روایی شیعه، مانند الکافی ۱ روایت در باب ولادت ابی محمد امام حسن عسکری^(ع) و در کتاب من لا یحضره الفقیه ۱ روایت در باب دعاوی که بدون بینه پذیرفته می‌شود، از وی نقل شده است. در کتب التهذیب و الاستبصار روایتی از وی نقل نشده است. در مجموع، در منابع روایی ۱۰ روایت از وی نقل شده است که این ده روایت نیز به صورت تکراری و در باب تولد امام عسکری^(ع) و صاحب الزمان و مناقب و معجزات امام حسن عسکری^(ع) است.

۱۱. احمد بن ادریس اشعری قمی

أبوعلی قمی، ثقه،^۳ از یاران امام حسن عسکری^(ع)،^۴ فقیه، کثیر الحدیث و صحیح الروایت بوده است.^۵ علامه حلی گوید بر روایت او اعتماد وجود دارد.^۶ از جمله کتاب‌هایی که احمد بن ادریس در باب حدیث به نگارش در آورده است، کتاب النوادر است.^۷ کتابی به نام المقمت و

۱ طوسی (۴۰۴ق)، اختیار المعرفة الرجال (رجال الکشی)، ج ۲، قم: انتشارات آل بیت، ص ۸۱۵؛ علامه حلی، خلاصة الاقوال، ص ۶۹

۲ عطاردی، همان، ص ۳۰۴.

۳ قزوینی، همان، ص ۵۹.

۴ طوسی، همان، ص ۴۲۸.

۵ نجاشی، همان، ص ۹۲.

۶ علامه حلی، خلاصة الاقوال، ص ۶۵.

۷ نجاشی، همان، ص ۹۲.

التویخ نیز توسط وی در باب اخلاق که بُعد روایی داشته، به نگارش درآمده است^۱ که روایاتی از این کتاب در کتاب الخصال شیخ صدوق نقل شده است.^۲ همچنین ابن قولویه در کتاب کامل الزیارات ۳۰ روایت از وی در باب زیارات نقل کرده است.^۳ در مجموع در منابع روایی ۴۱۲۲ روایت از وی نقل شده است که البته این روایات به صورت تکراری، و ۴۸۵ روایت آن به کتب اربعه اختصاص دارد. در الکافی ۲۹۸ روایت، در الاستبصار ۴۳ روایت، در التهذیب ۱۲۰ روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه ۲۴ روایت از وی نقل شده است.

۱۲. احمد بن محمد بن سیار قمی، اصفهانی یا بصری

طوسی وی را از یاران امام هادی و امام حسن عسکری^(ع) معرفی می‌کند و سیاری نسبی است که از جدش محمد بن سیار به او رسیده است.^۴ کشی او را اصفهانی یا بصری معرفی می‌کند. و نصر بن صباح گوید: احمد بن ابوعبدالله سیاری از فرزندان سیار و از بزرگان طاهرین در زمان امام حسن عسکری^(ع) بود.^۵ وی در باب حدیث کتابی به نام الحدیث را به نگارش در آورده است.^۶ از این کتاب اثری در منابع روایی گزارش نشده است. در جوامع روایی ۵۰۵ روایت از وی نقل شده که ۷ روایت آن در کتب الکافی، الاستبصار و التهذیب موجود است. در الاستبصار ۱ روایت در باب احکام مسافر، در التهذیب ۲ روایت در باب نماز و در الکافی ۴ روایت از وی نقل شده است. در من لا یحضره الفقیه روایتی از وی نقل نشده است.

۱۳. بورق بوشنجانی

وی از یاران و رایان امام حسن عسکری^(ع) و از شیعیان و دوستان اهل بیت^(ع) بود و بوشنجانی نسبت او به بوشنج و آن روستایی بوده است بین جام و هرات در ناحیه خراسان قدیم. بورق از امام حسن عسکری^(ع) تنها یک روایت در باب اصحاب آن حضرت روایت کرده

۱ ابن شهر آشوب (۱۳۵۳ ق)، معالم العلماء، تهران: [بی‌نا]، ص ۱۲.

۲ ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه قمی (شیخ صدوق) (۱۴۱۰)، الخصال، به کوشش علی اکبر غفاری، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، صص ۱۱۷-۱۱۸.

۳ جعفر بن محمد ابن قولویه (۱۴۲۴)، کامل الزیارات، تحقیق جواد القیومی، قم: انتشارات الفقاهه، صص ۱۸۷-۱۹۸.

۴ طوسی، همان، ص ۴۱۱.

۵ طوسی، اختیار المعرفة الرجال (رجال کشی)، ج ۲، ص ۸۶۵.

۶ طوسی [بی‌نا]، فهرست، [بی‌جا]: انتشارات مکتبه المرتضویه، ص ۴۴.

است.^۱ در بحارالانوار دو روایت در باب معجزات، و در مستدرک ۱ روایت از وی نقل شده است. در مجموع در منابع روایی ۴ روایت از وی نقل شده است. در کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است.

۱۴. جعفر بن شریف گرگانی (جرجانی)

جعفر محدث شیعی اواسط سده سوم هجری قمری و از راویان و اصحاب امام حسن عسکری^(ع) بوده است.^۲ با بررسی منابع روایی در مجموع ۱۶ روایت از وی در باب نص ائمه، معجزات و مناقب آنها نقل شده است که این روایات را در کتاب‌های خرائج و الجرائح راوندی، کشف الغمه، مدینه معجزات، بحارالانوار، ریاض الابرار فی مناقب الائمة الاطهار و کتاب مستدرک الوسائل می‌توان مشاهده کرد. در کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است.

۱۵. جعفر بن الحسین بن علی بن شهریار (المؤمن قمی)

جعفر بن حسین بن علی بن شهریار (ابو محمد المؤمن قمی) از اصحاب امام حسن عسکری^(ع) بود. وی به کوفه رفت و در آنجا اقامت گزید.^۳ از جمله کتاب‌های وی در باب حدیث کتاب النوادر است.^۴ از این کتاب اثری در منابع روایی گزارش نشده است. در کتب اربعه روایتی از وی دیده نمی‌شود. در دیگر کتاب‌های روایی نیز تنها در کتاب بحارالانوار مجلسی ۲ روایت از وی نقل شده است. وفات جعفر بن الحسین در سال ۳۴۰ هجری رخ داده است.^۵

۱۶. حسن بن خالد بن محمد برقی قمی

ابوعلی، ثقه و از اصحاب امام حسن عسکری^(ع) بود.^۶ وی از خاندان معروف برقی، و برادر محمد بن خالد و عموی احمد بن محمد بن خالد از راویان پرکار حدیث به شمار می‌رفت. حسن بن خالد در باب حدیث صاحب کتاب النوادر بوده است.^۷ در کتاب‌های روایی نه گزارشی از

۱ عطاردی، همان، ص ۳۰۹.

۲ همان‌جا.

۳ محمد جواد طیبسی (۱۳۷۴)، حیاة الامام العسکری، قم: انتشارات مکتب الإعلام الإسلامی، ص ۲۳۱.

۴ نجاشی، همان، ص ۱۲۳.

۵ همان‌جا.

۶ علامه حلی، خلاصة الاقوال، ص ۱۰۷؛ نجاشی، همان، ص ۶۱.

۷ همان‌جا؛ آقا بزرگ، همان، ج ۶، ص ۳۹۴.

این کتاب، و نه هیچ روایتی از وی نقل نشده است.

۱۷. حسین بن محمد اشعری قمی

از جمله اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع) بود.^۱ وی از مشایخ شیخ اجل رئیس المحدثین محمد بن یعقوب کلینی رازی محسوب می‌شد.^۲ او در باب حدیث کتاب النوادر را به نگارش در آورد.^۳ در مجموع در منابع روایی شیعه ۵۱۸ روایت از وی نقل شده است که ۱۵۹ روایت آن اختصاص به کتب اربعه دارد. در الکافی ۱۴۷ روایت، در التهذیب ۴ روایت، در الاستبصار ۲ روایت و در من لایحضره الفقیه ۶ روایت از وی نقل شده است. وی علاوه بر امام کاظم^(ع)، حضرت رضا و حضرت جواد - علیهما السلام - از محمد بن علی بن بنان طلحی و عبدالرحمن بن - ابی نجران روایت کرده است.

۱۸. حسین بن اشکیب خراسانی (مروزی، سمرقندی، قمی)

حسین بن اشکیب مروزی ساکن سمرقند و کش و از عالمان متکلم شیعی، از اصحاب امام هادی و امام حسن عسکری - علیهما السلام بوده است.^۴ حسین بن اشکیب کتابی به نام الحدیث را به نگارش در آورده است.^۵ عیاشی و بسیاری دیگر از او روایت نموده و به حدیث او به عنوان این که مردی ثقة بوده اعتماد کرده‌اند.^۶ حسین بن اشکیب همچنین راوی صحیفه سجاده بوده است که راوی این سند را محمد بن الوارث نوشته‌اند و تنها کسی که بدان اشاره دارد، «میرزا عبدالله اصفهانی افندی» در کتاب الصحیفه الثالثه است.^۷ صحیفه سجاده به روایت حسین بن - اشکیب در سال ۱۳۸۳ ش توسط مرکز تحقیقات حوزه علمیه اصفهان و انتشارات مؤسسه فرهنگی - مطالعاتی الزهراء - علیهما السلام - انتشار یافته است. در کتب اربعه تنها در الکافی ۱ روایت در باب تولد حضرت مهدی^(عج) نقل شده است. در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است. در منابع روایی در مجموع ۳۹ روایت از وی به جا مانده است.

۱ قزوینی، همان، ص ۱۰۷.

۲ محمد تقی شوشتری (۱۳۶۵)، مجالس المؤمنین، ج ۱، قم: انتشارات اسلامیه، ص ۴۲۸.

۳ نجاشی، همان، ص ۶۶.

۴ طوسی، رجال، ص ۴۲۹.

۵ آقا بزرگ، همان، ج ۶، ص ۳۹۵.

۶ نجاشی، همان، ص ۴۴.

۷ احمد سجادی (۱۳۸۳)، صحیفه سجاده به روایت حسین بن اشکیب، اصفهان: مؤسسه فرهنگی - مطالعاتی الزهراء، ص ۵۰.

۱۹. حمدان بن اسحاق خراسانی

وی از راویان و یاران امام جواد^۱، امام هادی^۲ و امام حسن عسکری - علیهم السلام - بود^۳ که در موضوع حدیث کتاب النوادر را به نگارش در آورد.^۴ در کتب اربعه شیعه تنها در کتاب الکافی^۳ روایت از وی نقل شده که دو روایت آن در باب زیارت قبور ائمه، و یک روایت در باب العقیقه است. در کتاب‌های دیگر، به غیر از کتب اربعه، مانند وسائل الشیعه، مستدرک، بحار الانوار، کامل الزیارات، المزار و المقنعه ۱۰ روایت از وی نقل شده است که تمام این روایت‌ها در باب زیارت قبور ائمه است.

۲۰. حمدان بن سلیمان نیشابوری

طوسی وی را از اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع) معرفی کرده است.^۵ ابن قولویه در کامل الزیارات در باب زیارت امام حسین^(ع) از وی نقل روایت کرده است.^۶ در کتاب‌های روایی در مجموع ۴۷ روایت از وی نقل کرده‌اند که ۵ روایت آن به کتاب الکافی و التهذیب اختصاص دارد. در الکافی ۲ روایت در باب اشربه، و در التهذیب ۳ روایت، که دو روایت آن در باب زیارات و یک روایت آن در باب افطار ماه رمضان است. در من لا یخضره الفقیه و الاستبصار از وی روایتی نقل نشده است.

۲۱. داود بن ابی زید زنکان نیشابوری

کنیه او ابا سلیمان، اهل نیشابور، ثقه، صادق اللهجه، اهل دین^۷ و از جمله اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع) بود.^۸ وی در محله نجارین در خیابان طرخان در دار سختویه نیشابور اقامت داشته است.^۹ در منابع روایی شیعه ۲۱ روایت از وی نقل شده است که ۵ روایت آن به کتاب

۱ محمد کاظم قزوینی (۱۴۱۴ق)، الامام الجواد من المهدی الی اللحد، قم: انتشارات مؤسسه الرساله، ص ۱۶۵.

۲ عطار دی، مسند امام هادی^(ع)، ص ۳۳۵.

۳ محمد بن علی اردبیلی الغروی حائری (ق ۱۴۰۳)، جامع الرواه، ج ۱، قم: انتشارات مکتب آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ص ۲۷۷.

۴ نجاشی، همان، ص ۱۳۹.

۵ طوسی، همان، ص ۴۲۰.

۶ سید ابوالقاسم موسوی خوئی (۱۹۷۴)، معجم الرجال الحدیث، ج ۶، قم: انتشارات مدینه العلم آیه الله العظمی خوئی، ص ۲۵۰.

۷ طوسی، فهرست، صص ۱۲۶-۱۲۷.

۸ ابن داود، الرجال، ص ۸۹.

۹ علامه حلی، خلاصه الاقوال، ص ۱۴۲؛ ابن داود، همان، ص ۸۹.

الکافی، الاستبصار و من لا یحضره الفقیه اختصاص دارد. از وی در کتاب‌های روایی شیعه با عنوان داوود بن ابی‌یزید نیز نام برده شده است با احتساب این نام، در الکافی ۳ روایت، در من لا یحضره الفقیه ۱ روایت در باب آنچه سجده بر آن صحیح است، و در الاستبصار ۱ روایت در باب وصایا از وی نقل کرده‌اند. در التهذیب روایتی از وی نقل نشده است.

۲۲. ریان بن صلت اشعری قمی

ابوعلی، خراسانی الاصل^۱ و از جمله اصحاب و راویان امام حسن عسکری^(ع) بود.^۲ ریان در موضوع حدیث کتاب فرقی میان الآل و الامه را که شامل کلام امام رضا^(ع) است، گردآوری کرده است.^۳ آقابزرگ طهرانی از این مجموعه تحت عنوان کتاب الحدیث یاد کرده است. ابن-غضائری نوشته است که نسخه‌ای از آن را نزد ریان بن شیبب دیده است.^۴ روایت‌های این کتاب توسط شیخ صدوق در عیون اخبار الرضا نقل شده است.^۵ در مجموع، در منابع روایی شیعه ۱۶۲ روایت از وی نقل شده است که ۳۱ مورد آن به کتب اربعه اختصاص دارد. در الکافی ۶ روایت، در الاستبصار ۲ روایت، در التهذیب ۴ روایت و در من لا یحضره الفقیه ۱ روایت از وی نقل شده است. عمده این روایات و احادیث درباره ولایت عهدی امام رضا^(ع)، حرکت امام برای برگزاری مراسم نماز عید، زمان تولد امام رضا^(ع)، آداب جنگ و مسائل گوناگون فقهی، همچون: نماز، روزه، زکات و اجارات و غیره است.

۲۳. سعد بن عبدالله بن اشعری قمی

سعد بن عبدالله از یاران امام حسن عسکری^(ع) بود.^۶ وی در موضوع حدیث کتاب بصائر الدرجات (درباره فضائل و مناقب ائمه اطهار^(ع))، کتاب مناقب رواة الحدیث، کتاب مثالب رواة الحدیث و کتاب النوادر را به نگارش در آورد.^۷ کتاب بصائر الدرجات او غیر از کتاب بصائر الدرجات صفار

۱ علامه حلی، ص ۱۴۵.

۲ عطاردی، همان، ص ۳۱۶.

۳ محمدتقی شوشتری (۱۳۴۰)، قاموس الرجال، ج ۴، تهران: نشر کتاب، ص ۱۴۳؛ نجاشی، رجال، ص ۱۶۵.

۴ آقا بزرگ، الذریعه، ج ۶، ص ۳۲۲.

۵ جلالی حسینی (۱۴۲۲)، فهرس التراث، ج ۱، قم: انتشارات دلیل ما، ص ۲۱۸.

۶ طوسی، رجال، ص ۴۳۱.

۷ نجاشی، همان، صص ۱۷۷-۱۷۸.

است که فعلاً در دست است.^۱ این کتاب، بنابر نقل شیخ طوسی، در چهار جزء تدوین شده بود. ظاهراً این کتاب از بین رفته و تنها مختصری از آن در تألیف حسن بن سلیمان حلّی (اوایل سده ۹ هـ ق) باقی مانده است.^۲ حسین نیشابوری الکتوری در کتابش موسوم به کشف الحجب و الاستار از کتاب بصائر الدرجات صفار نام برده است. وی از احادیث کتابی دیگر استفاده کرده و چنین اذعان نموده که اسناد این کتاب همانند اسناد کتاب بصائر الدرجات است.^۳ این کتاب تحت عنوان مختصر بصائر الدرجات در سال ۱۳۷۰ هـ ق در نجف و توسط المطبعة الحیدریه چاپ شده است و بار دیگر نیز در قم توسط انتشارات الرسول المصطفی (ص) منتشر شده است.^۴ همچنین ترجمه حدیث احتجاج سعد بن عبدالله در حاشیه ترجمه توحید مفضل به طبع رسیده است.^۵ وی همچنین دارای کتابی به نام المتخبات بوده که حمزه بن قاسم از وی روایت کرده است.^۶ در مجموع، در منابع روایی ۹۹۲۵ روایت از وی نقل شده است که این روایات به صورت تکراری و ۱۴۰۹ مورد آن به کتب اربعه اختصاص دارد، که ۶۸ روایت در الکافی، ۳۱۵ روایت در الاستبصار، ۱۶۵ روایت در من لا یحضره الفقیه، و ۸۶۱ روایت در التهذیب به جا مانده است. این روایات بیشتر در باب مسائل فقهی است.

۲۵. شاهویه بن عبدالله جلاب قمی

وی از جمله اصحاب و راویان امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام^۷ بود، اما کتابی در باب حدیث و روایت به نگارش در نیاورده است. در میان کتب اربعه شیعه نیز تنها در کتاب الکافی ۱ روایت صریح بر امامت امام حسن عسکری (ع) از وی نقل شده است.^۸ در دیگر کتابهای روایی نیز ۱۶ روایت از وی به چشم می خورد.

رتال جامع علوم انسانی

- ۱ قمی، تحفة الأحباب، ص ۱۲۱.
- ۲ آقا بزرگ، الذریعه، ج ۳، ص ۱۲۴؛ فؤاد سزگین (۱۳۸۰)، تاریخ نگارشهای عربی، به اهتمام احمد رضا رحیمی ریشه، ج ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۷۶۸.
- ۳ سعد بن عبدالله اشعری قمی (۱۳۶۱)، المقالات والفرق، تحقیق محمد جواد مشکور، [بی جا، بی نا]، ص ۶ مقدمه.
- ۴ سزگین، همان، ج ۱، ص ۷۶۸.
- ۵ آقا بزرگ، همان، ج ۴، ص ۹۶.
- ۶ نجاشی، همان، ص ۱۷۷-۱۷۸.
- ۷ طوسی، رجال، ص ۴۳۱؛ عطاردی، مسند امام حسن عسکری (ع)، ص ۳۱۸.
- ۸ کلینی (۱۴۰۷)، الکافی، علی اکبر محقق غفاری و محمد آخوندی، ج ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ص ۳۲۸.

۲۶. صالح بن ابی حماد مسلمه (سلمه) رازی

نجاشی وی را از جمله اصحاب امام حسن عسکری^(ع) معرفی کرده است.^۱ وی در زمینه حدیث کتاب *خطب أمير المؤمنين*^(ع) و کتاب *النوادر* را به نگارش در آورده است.^۲ کتاب *خطب أمير المؤمنين* او توسط احمد برقی در *القهرست* ابن ندیم، و توسط سعد بن عبدالله اشعری در *رجال* نجاشی یاد شده است.^۳ در منابع حدیثی شیعه، قریب ۷۴ روایت از او باقی مانده که ۵۶ روایت آن در *الکافی*، *التهدیب* و *الاستبصار* است. کلینی در *الکافی* ۴۴ روایت، طوسی در *التهدیب* ۱۱ روایت و در *الاستبصار* ۱ روایت در باب *البیوع* از وی نقل کرده اند. در *من لا یحضره الفقیه* روایتی از وی نقل نشده است.

۲۷. عبدالله بن جعفر بن حسن حمیری قمی

از جمله اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع) بود^۴ و کتابش در باب حدیث *قرب الاسناد* است، که پسرش ابو جعفر محمد آن را روایت کرده و به همین سبب در برخی از دست‌نویس‌ها آن را به وی نسبت داده‌اند. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه بنگال و کتابخانه کاظمیه (کتابخانه حسین بن علی) محفوظ است. این کتاب شامل احادیثی است که در سه بخش به نام‌های *مُسند جعفر الصادق*^(ع)، *مُسند موسی کاظم*^(ع) و *مُسند علی الرضا*^(ع) تنظیم شده است. کتاب یاد شده به کوشش مؤسسه آل‌البیت^(ع) لإحياء التراث، در قم، و به سال ۱۴۱۳ هـ ق به چاپ رسیده است.^۵ روایات کتاب *قرب الاسناد*، عمدتاً بعد ققیه دارد. این کتاب شامل ۱۲ حدیث قدسی و ۱۳۸۴ حدیث شریفه و ۷۰ آیه از قرآن است.^۶ همچنین یکی از مآخذ مهم کتاب *بحار الانوار* مجلسی به شمار می‌آید. از دیگر کتاب‌های عبدالله بن جعفر می‌توان به کتاب *قرب الاسناد إلی الرضا*^(ع)، (احادیث امام رضا)، کتاب *قرب الاسناد إلی جعفر بن الرضا*^(ع) (احادیث امام جواد)، کتاب *المسائل الرجال* و *مکاتبهم مع أبا الحسن الثالث*^(ع)، کتاب *مسائل لأبی محمد حسن*^(ع)

۱ نجاشی، همان، ص ۱۷۷-۱۹۸.

۲ قزوینی، *الامام الجواد من المهد الی اللحد*، ص ۱۹۳.

۳ آقا بزرگ، همان، ج ۷، صص ۱۸۹-۱۹۰.

۴ احمد بن محمد بن خالد برقی (۱۴۱۹ق)، *رجال البرقی*، تهران: انتشارات اسلامی، ص ۱۴۳.

۵ سزگین، همان، ج ۱، ص ۲۴۴؛ جلالی حسینی، همان، ج ۱، ص ۳۱.

۶ ابی‌العباس عبدالله بن جعفر حمیری (۱۴۱۳ هـ)، *قرب الاسناد*، قم: تحقیق و نشر مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام لإحياء التراث،

صص ۳۹۹-۴۸۵.

علی بدمحمد بن عثمان العمّری، کتاب قرب الاسناد ألی صاحب الأمر^(ع)، کتاب مسائل أبی محمد و التّویعات^۱ و کتاب الغیة و مسائله اشاره کرد.^۲ در مجموع، ۷۵ روایت از وی نقل شده است که ۱۹ روایت آن در کتب اربعه موجود است. در الکافی^۳ ۴ روایت در باب حجت، در التّهذیب^۴ ۷ روایت، در الاستبصار^۵ ۲ روایت در باب احکام آب و ذبایح و در من لا یحضره الفقیه^۶ ۶ روایت از وی نقل شده است.

۲۷. عبدالله بن حمدویة بیهقی

وی از جمله راویان و اصحاب امام حسن عسکری^(ع) بوده،^۳ در کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است. در دیگر کتاب‌های روایی نیز تنها در کتاب بحار الانوار^۱ روایت در باب صفات امام و شرایط امامت از وی نقل شده است.^۴

۲۸. علی بن ریان بن صلت اشعری قمی

از جمله اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع) بود.^۵ او کتاب مشور الأحدث را در موضوع حدیث به نگارش در آورد.^۶ شیخ صدوق در من لا یحضره الفقیه، کتاب مشور الاحادیث علی بن ریان را مأخذ خود قرار داده است.^۷ در کتاب‌های روایی ۱۱۸ روایت از وی نقل شده که ۳۹ روایت آن در کتب اربعه شیعه موجود است. در الکافی^۸ ۱۶ روایت، در التّهذیب^۹ ۱۴ روایت، در الاستبصار^{۱۰} ۵ روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه^{۱۱} ۴ روایت از وی به جا مانده است.

۲۹. علی بن حسین بن موسی بابویة قمی

وی از جمله اصحاب و راویان امام حسن عسکری^(ع) بوده.^۸ علی بن حسین در موضوع حدیث

۱ نجاشی، همان، ص ۲۲۰.

۲ عطاردی، همان، ص ۳۱۹.

۳ همان، ص ۳۲۰.

۴ محمدباقر علامه مجلسی (۱۴۰۳)، بحار الانوار، ج ۲۵، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ص ۱۶۱.

۵ طوسی، همان، ص ۴۱۹.

۶ نجاشی، همان، ص ۲۷۸.

۷ ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویة قمی (شیخ صدوق) (۱۳۶۷)، من لا یحضره الفقیه، ترجمه علی اکبر غفاری و دیگران، ج ۱، تهران: انتشارات صدوق، ص ۴۰۱.

۸ عطاردی، همان، ص ۳۲۴.

آثاری چون الاملاء نوادر، کتاب الاخوان، کتاب الشرایع و کتاب قرب الاسناد را به نگارش در آورده است.^۱ آقا بزرگ تهرانی گوید، کتابی تحت عنوان مصادقه الاخوان از آن شیخ صدوق وجود دارد که روایت‌هایی از آن توسط محمد بن یحیی العطار و علی بن ابراهیم بن هاشم قمی و سعد بن عبدالله اشعری نقل شده که صریح و بدون واسطه بوده است. شیخ حرّ نیز در خاتم الوسائل، هنگام معرفی مآخذ کتاب، کتاب الاخوان را از کتاب‌های شیخ صدوق معرفی کرده و این در حالی است که در کتاب الامامه و التبصره بر عکس آن است و آن را به فرزند شیخ صدوق نسبت می‌دهد.^۲ کتاب الاخوان مشتمل بر ۴۳ باب و ۱۲۳ حدیث است و احادیث آن غالباً بدون ذکر سند و مرفوع‌اند. این کتاب با تحقیق سید محمد مشکات و با مقدمه استاد محقق سعید نفیسی، در سال ۱۳۶۶ هـ.ق در تهران با عنوان آیین دوستی و برادری در مکتب اسلام در تهران به چاپ رسیده است.^۳ علامه مجلسی در جلد ۱۸ کتاب بحار الانوار از رساله الشرایع نقل روایت کرده است. این کتاب شامل هزار بیت و در ابواب مختلف فقه، مانند آداب خلوت در نماز جمعه، زکات، روزه، حج، آداب نکاح و وضوء است. نسخه‌ای از این کتاب به خط محمد بن مطرف شاگرد محقق حلّی در کاظمین در کتابخانه سید حسن صدر موجود بوده است.^۴ احمد اردبیلی در کتاب حقیقه الشیعه، در ضمن ذکر احوال امام صادق^(ع) به وجود کتاب قرب الاسناد به خط علی بن حسین بابویه در نزد خود یاد کرده است. همچنین میر محمد اشرف در کتاب فضائل السادات از کتاب مذکور نقل روایت کرده است.^۵ در میان کتب اربعه، تنها در کتاب التهذیب ۱ روایت در باب فضل کوفه، از وی نقل شده است. در مجموع ۹۰ روایت از وی در کتاب‌های روایی باقی مانده است.

۳۰. علی بن محمد حاضینی اهوازی

وی از اصحاب و راویان امام حسن عسکری^(ع) بوده و از علی بن مهزیار نیز روایت کرده است.^۶

۱ نجاشی، همان، ص ۲۶۲.

۲ آقا بزرگ، همان، ج ۱، ص ۳۸۳.

۳ محمدرضا جباری (۱۳۸۴)، مکتب حدیثی قم، قم: انتشارات آستانه مقدسه قم؛ ص ۳۰۷.

۴ آقا بزرگ، همان، ج ۱۳، صص ۴۷-۴۶.

۵ قیس آل قیس (بی تا)، الایرانیون و الادب العربی (رجال فقه الشیعه امامیه)، ج ۳، [بی جا]: مؤسسه البحوث والتحقیقات الثقافیه، ص ۷۱.

۶ عطاردی، همان، ص ۳۲۷.

از وی در *الکافی* ۲ روایت در باب فضل زیارت ابی الحسن موسی^(ع)، و در *التهدیب* ۴ روایت در باب حج و زیارت و وصیت، و در *من لا یحضره الفقیه* ۱ روایت در باب حج نقل شده است. در مجموع، ۳۲ روایت از وی نقل شده است که می‌توان این روایات را در کتاب *کامل الزیارات، الکافی، کتاب المزار، التهدیب و من لا یحضره الفقیه* مشاهده کرد.

۳۱. علی بن شجاع نیشابوری

وی همان کسی است که به او علی بن محمد بن شجاع گفته می‌شده و از اصحاب و راویان امام حسن عسکری^(ع) بوده است.^۱ در کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است. اما در منابع روایی در مجموع ۲۸ روایت از او دیده می‌شود که این روایات بیشتر بعد فقهی داشته دارند.

۳۲. عمر کی (عکمری) بن علی بن محمد بوفکی نیشابوری (ابو محمد بوفکی)

وی از اصحاب امام حسن عسکری^(ع) بوده و بوفک قریه‌ای از قرای نیشابور به شمار می‌رفته است. او در سمرقند، برای امام حسن عسکری^(ع) چند غلام ترک خریداری کرد.^۲ ابو محمد در موضوع حدیث کتاب *نوادیر* را به نگارش در آورده است.^۳ در مجموع، در منابع روایی شیعه ۱۰۲۵ روایت از وی نقل شده است که این روایات به صورت تکراری و ۲۱۷ مورد آن در کتب اربعه موجود است: در *الکافی* ۱۱۳ روایت، در *الاستبصار* ۲۲ روایت، در *من لا یحضره الفقیه* ۳ روایت در باب آب و احکام آن و در باب صید، و در *التهدیب* ۷۹ روایت از وی نقل شده است.

۳۳. فضل بن شاذان نیشابوری

وی از جمله اصحاب امام حسن عسکری^(ع) بوده، که در باب حدیث کتاب *الرجعة* حدیث را به نگارش در آورده است.^۴ این کتاب شامل احادیثی در موضوع غیبت امام زمان^(عج)، و به کتاب

۱ طوسی (۱۴۰۴ق)، *اختیار المعرفة الرجال رجال الکشی*، ج ۲، قم: انتشارات آل بیت، ص ۶۱؛ اردبیلی الغروی حائری، *جامع الرواة*، ج ۱، ص ۵۹۸.

۲ طوسی، *رجال*، ص ۴۳۲؛ قزوینی، *الامام عسکری*^(ع) من المهد إلى اللحد، ص ۱۸۸.

۳ نجاشی، همان، ص ۳۰۳.

۴ ابن داود، همان، ص ۱۵۱.

۵ نجاشی، همان، ص ۳۰۷.

الغیبه معروف است.^۱ مختصری از کتاب الغیبه وجود دارد که توسط سیدبها، الدین علی بن غیاث - الدین عبدالکریم بن الحمید النیلی نجفی نوشته شده است. این کتاب به خط سید عبدالمطلب، کاتب سیدبها، الدین، بوده و عبدالمطلب در سال ۱۲۲۲ هـ ق کتابت آن را به پایان رسانیده است. امین الواعظین اصفهانی گوید نسخه‌ای از کتاب الغیبه فضل بن شاذان در نزد وی در اصفهان موجود بوده است.^۲ کتاب دیگر فضل بن شاذان کتاب العلل است. وی در این کتاب فلسفه بعضی از احکام را از حضرت رضا^(ع) پرسیده و روایت کرده است.^۳ از این اثر در سال ۱۳۲۸ هـ ق چاپ سنگی صورت گرفته است.^۴ شیخ صدوق متن کامل این کتاب را در عیون الأخبار و علل الشرایع و من لایحضره الفقیه آورده است.^۵ در مجموع، در کتاب‌های روایی ۱۸۹۶ روایت از وی نقل شده است که ۱۱۳۵ روایت آن در کتب اربعه موجود است: در الکافی ۹۳۰ روایت، در التهذیب ۱۵۳ روایت، در الاستبصار ۴۵ روایت و در من لایحضره الفقیه ۷ روایت از وی نقل شده است.

۳۴. محمد بن ابی صفهان عبدالجبار قمی (محمد بن عبدالجبار بن ابی صهبان قمی)

وی از یاران امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری - علیهم السلام - بود.^۶ در موضوع حدیث اثری از وی گزارش نشده است. در رجال کشی مذکور است که او روایات بسیاری از ابن بکیر داشته است.^۷ در کتاب‌های روایی در مجموع ۳۲۶۰ روایت از وی نقل شده است که ۷۷۷ روایت از آن در کتب الکافی، التهذیب و الاستبصار موجود است. در الکافی ۴۸۲ روایت، در التهذیب ۱۹۴ روایت و در الاستبصار ۹۱ روایت از وی به جا مانده است. بیشتر روایات نقل شده توسط وی بعد فقهی دارد و احکامی چون نماز، روزه، حج، خمس، زکات و غیره را شامل می‌شود.

۱ آقا بزرگ، همان، ج ۱، ص ۹۳.

۲ همان، ج ۱۶، ص ۷۸.

۳ ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، همان، ج ۱، ص ۴۸۰.

۴ جلالی حسینی، همان، ج ۱، ص ۲۸۲.

۵ شیخ صدوق (۱۳۸۵)، علل الشرایع، ج ۱، نجف اشرف: [بی‌نا]، صص ۲۵۱ - ۲۷۵؛ شیخ صدوق (۱۳۹۰)، عیون الاخبار، ج ۲،

نجف اشرف: [بی‌نا]، صص ۹۷ - ۱۱۹.

۶ طوسی، همان، ص ۴۳۵.

۷ همان، اختیار المعرفة الرجال، ج ۲، ص ۸۳۶.

۳۵. محمد بن ریان بن صلت اشعری قمی

نجاشی وی را از اصحاب امام حسن عسکری^(ع) معرفی کرده است. وی در موضوع حدیث مسائلی از امام حسن عسکری^(ع) نقل کرده، بدین گونه^۱ که به احتمال سوال‌هایی را از امام پرسیده و حضرت به آن‌ها جواب داده است. در مجموع، در کتاب‌هایی روایی ۲۵ روایت از وی نقل شده که ۱۱ مورد آن به کتب اربعه اختصاص دارد: در الکافی ۶ روایت، در التهذیب ۳ روایت، در الاستبصار ۱ روایت در باب زکات و در من لا یحضره الفقیه ۱ روایت در باب قضایا، از وی نقل شده است.

۳۶. محمد بن حسن صفار قمی

وی از اصحاب و راویان امام حسن عسکری^(ع) بوده^۲ که در باب حدیث کتاب بصائر الدرجات را به نگارش در آورده است.^۳ نسخه‌ای از این کتاب در تهران و در کتابخانه خصوصی فخر الدین نصیری وجود دارد.^۴ این کتاب مشتمل بر ۱۸۸۱ حدیث است که در ده جزء و هر جزء در چندین باب تنظیم گشته است. این کتاب به سال ۱۴۰۴ هـ ق به وسیله حاج میرزا محسن کوچه باغی تبریزی تصحیح و تحقیق شده و توسط کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی به چاپ رسیده است. همین تحقیق در سال ۱۴۰۴ هـ ق در بیروت توسط مؤسسه النعمان تجدید چاپ شد.^۵ با مراجعه به کتاب‌های روایی در مجموع ۴۲۲۴ روایت از وی نقل شده است که ۷۴۲ مورد آن اختصاص به کتب اربعه دارد: در الکافی ۱۲۱ روایت، در الاستبصار ۱۹۲ روایت، در التهذیب الاحکام ۳۳۱ روایت و در من لا یحضره الفقیه ۹۸ روایت از وی نقل شده است.

۳۷. محمد بن سلیمان بن حسن بن جهم رازی (ابا ظاهر)

أبو ظاهر رازی، ثقه و از جمله اصحاب امام حسن عسکری^(ع) بود. در موضوع حدیث مسائل و

۱ نجاشی، همان، ص ۳۷۰.

۲ عطاردی، همان، ص ۳۳۲.

۳ نجاشی، همان، ص ۳۵۴.

۴ سزگین، همان، ج ۱، ص ۷۶۸.

۵ محمد بن حسن بن فروخ صفار (۴۰۴ق)، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص)، تحقیق حاج میرزا محسن کوچه باغی

تبریزی، قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، صص ۵۴۱-۵۵۷.

الجوابات امام حسن عسکری^(ع) را نوشته است.^۱ از وی در کتاب‌های روایی تنها ۱ روایت در باب نص و معجزات امام مهدی^(ع) نقل شده است که این روایت به صورت تکراری در کتاب الغیبه شیخ طوسی، اثبات الهداة بالنصوص والمعجزات و کتاب بحار الانوار مجلسی آمده است. در کتب اربعه شیعه روایتی از وی نقل نشده است.

۳۸. محمد بن علی بن ابراهیم همدانی

وی از اصحاب و راویان امام حسن عسکری^(ع) بوده است. علامه حلی گوید: او در نقل حدیث ضعیف بود.^۲ محمد بن علی در موضوع حدیث، کتاب نوادر کبیر را به نگارش در آورده است.^۳ وی همچنین صاحب کتابی به نام العلل است که مجلسی در البحار الانوار (ج ۴۱) از آن نقل روایت کرده است و در مستخرجات خود نیز از آن نام برده است.^۴ در میان کتب اربعه تنها در کتاب الکافی ۲ روایت در باب تولد و وفات پیامبر و کسانی که آن حضرت را دیده اند، نقل روایت شده است. در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است. در کتب روایی در مجموع ۱۱ روایت از وی نقل شده که این روایت‌ها بیشتر توسط فرزندش قاسم بن محمد بن - علی ذکر شده است.

۳۹. یعقوب بن اسحاق برقی قمی

وی از اصحاب و راویان امام حسن عسکری^(ع) بود.^۵ در مجموع در کتاب‌های روایی ۲۳ روایت از وی نقل شده است که بعد فقهی ندارند و بیشتر در بردارنده مسائل مربوط به توحید و نص ائمه‌اند که ۹ روایت از آن‌ها در کتاب بحار الانوار قرار دارد. از وی در کتب اربعه روایتی نقل نشده است.

نتیجه گیری

با توجه به پرسش‌های طرح شده در مقدمه، می‌توان گفت، شاگردان امام حسن عسکری^(ع) بنابر

۱ علامه حلی، خلاصة الاقوال، ص ۲۶۰.

۲ عطاردی، همان، ص ۳۳۹.

۳ نجاشی، همان، ص ۳۴۴.

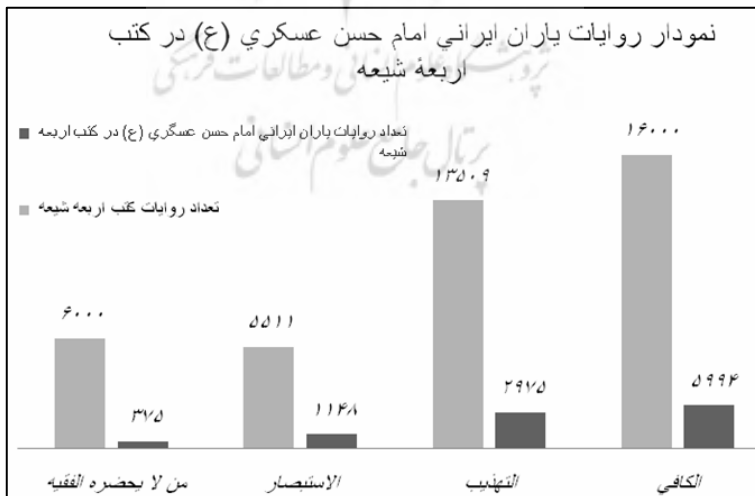
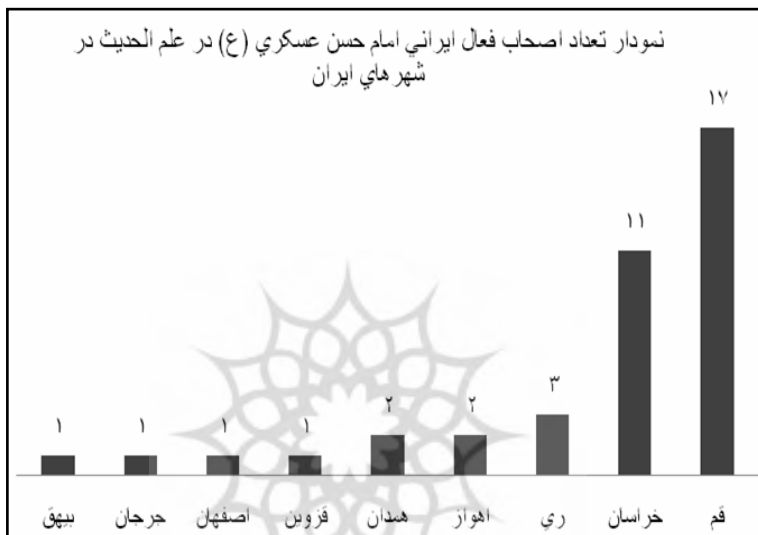
۴ جلالی حسینی، همان، ج ۱، ص ۲۸۶.

۵ طوسی، همان، ص ۴۳۷؛ عطاردی، همان، ص ۳۴۷.

کتاب رجال طوسی در مجموع ۱۰۳ نفر بوده که ۳۶ نفر آن‌ها ایرانی‌اند. ولی با مراجعه به کتب رجال دیگر، همچون رجال نجاشی، رجال برقی و رجال ابن داود، اصحاب ایرانی آن حضرت بالغ بر ۷۵ نفر بوده‌اند، که از این ۷۵ نفر، تنها ۳۹ نفر فعالیت چشمگیری در باب حدیث و روایت داشته‌اند. چون در این زمان امام تحت نظر حکومت وقت بودند و نمی‌توانستند با مردم ارتباط برقرار کنند، بنابراین تفاوت زیادی میان تعداد اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع) با اصحاب پدر و جد ایشان وجود ندارد. قاعدتاً محصوریت و محدودیت امام در سامرا عامل اصلی ثابت ماندن تعداد اصحاب آن حضرت بوده است. باید بپذیریم، در صورتی که امکان توسعه روابط بین ایشان و مردم ایران وجود می‌داشت، اصحاب بیشتری در میان ایرانیان و به‌ویژه اندیشمندان ایرانی می‌داشتند. این شاگردان ایرانی امام حسن عسکری^(ع) از مناطق مختلف ایران به خدمت امام^(ع) می‌رسیدند و به فراگیری حدیث و نقل مستقیم روایت می‌پرداختند و آثاری را نیز در این باب به نگارش در می‌آوردند که این آثار بعد فقهی داشتند و دربرگیرنده مسائلی چون نماز، حج، زکات، خمس، جهاد، دیات، رهن، نکاح، صید و ذبایح و غیره بوده‌اند.

اصحاب و راویان ایرانی امام حسن عسکری^(ع) در انتقال مسائل دینی و فقهی به مردم نقش مهمی داشتند. کتاب‌هایی هم مانند: بصائر الدرجات سعد بن عبدالله اشعری قمی، بصائر الدرجات محمد بن حسن صفار، رساله الشرایع و کتاب الاخوان علی بن حسین بن موسی بابویه قمی که در ابواب مختلف فقهی و توسط آن‌ها به نگارش درآمده‌اند، بیشتر با همین هدف، یعنی انتقال افکار ائمه به مردم، انجام گرفته است. همچنین روایاتی که توسط آن‌ها نقل شده، به همین منظور بوده است. تعداد بسیاری از روایات این یاران را در کتب روایی شیعه مانند کتب اربعه (من لایحضره الفقیه شیخ صدوق، الاستبصار و التهذیب طوسی، و الکافی شیخ کلینی) و کتاب عیون الاخبار الرضا، علل الشرایع و غیره می‌توان مشاهده کرد. در مجموع این اصحاب ایرانی امام عسکری^(ع) ۵۹۷۱۳ روایت را به صورت مستقیم و همچنین با واسطه از امام حسن عسکری^(ع) و دیگر ائمه در منابع روایی نقل کرده‌اند که بیشتر موضوع‌های فقهی را در بر دارند. از ۱۶۰۰۰ روایت نقل شده در کتاب الکافی، ۵۹۹۴ روایت آن مختص اصحاب ایرانی امام حسن عسکری^(ع) بوده است. همچنین از ۱۳۵۰۹ روایت نقل شده در کتاب التهذیب، ۲۹۷۵ روایت آن، و از ۵۵۱۱ روایت نقل شده در کتاب الاستبصار، ۱۱۴۸ روایت آن، و از ۶۰۰۰ روایت نقل شده در کتاب من لایحضره الفقیه، ۳۷۵ روایت آن، مختص همین یاران ایرانی امام حسن عسکری^(ع) بوده، که با این احتساب، از ۴۱۰۲۰ کل روایات کتب اربعه شیعه، ۱۰۴۹۲

روایت را یاران ایرانی امام حسن عسکری^(ع) نقل کرده‌اند که در مجموع حدود ۲۵.۵۰ درصد روایات کتب اربعه از اصحاب امام حسن عسکری^(ع) بوده است. این یاران با روایت‌هایی که از امام حسن عسکری^(ع) دریافت می‌کردند و به نقل آن می‌پرداختند، توانستند مکتب تشیع را در مناطق مختلف ایران از خطر انحراف و نابودی نجات دهند.

منابع و مأخذ

الف. کتابها

- آل قیس، قیس [بی تا]، ایرانیون و الادب العربی (رجال فقه الشيعة امامیه)، ج ۳، [بی جا]: مؤسسه البحوث والتحقیقات الثقافیه.
- ابطحی، محمدعلی [بی تا]، تهذیب المقال فی تنقیح کتاب الرجال ابی العباس احمد بن علی بن احمد بن العباس النجاشی، ج ۱، [بی جا]: [بی نا].
- ابن داود، حسن بن علی (۱۳۹۲هـ)، الرجال، نجف: انتشارات حیدریه.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۶۶)، تحف العقول عن آل الرسول، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران: انتشارات الاسلامیه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی سروری (۱۳۵۳ ق)، معالم العلماء، تهران: [بی نا].
- ----- [بی تا]، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، قم: مطبعه العلمیه.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۴۲۴)، کامل الزیارات، تحقیق جواد القیومی، قم: انتشارات الفقاهه.
- اردبیلی الغروی حائری، محمد بن علی (۱۴۰۳)، جامع الرواة، ج ۲ و ۱، قم: انتشارات مکتب آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- اشعری قمی، سعد بن عبدالله (۱۳۶۱)، المقالات و الفرق، تحقیق محمد جواد مشکور، [بی جا]: [بی نا].
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۴۱۹ ق)، رجال البرقی، تهران: انتشارات اسلامی.
- جباری، محمدرضا (۱۳۸۴)، مکتب حدیثی قم، قم: انتشارات آستانه مقدسه قم.
- جلالی حسینی، احمد حسین (۱۴۲۲)، فهرس التراث، ج ۱، قم: انتشارات دلیل ما.
- حسینیان مقدم، حسین و دیگران (۱۳۸۴)، تاریخ تشیع ۲، قم: انتشارات سمت.
- حمیری، ابی العباس عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ هـ)، قرب الاسناد، قم: تحقیق و نشر مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحیاء التراث.
- خوئی، سید ابوالقاسم موسوی (۱۹۷۴)، معجم الرجال الحدیث، ج ۱ و ۲، قم: انتشارات مدینه العلم آیه الله العظمی خوئی.
- خوئی، سید ابوالقاسم موسوی [بی تا]، معجم الرجال الحدیث، ج ۱ و ۲، قم: انتشارات مدینه العلم آیه الله العظمی خوئی.
- راوندی، قطب الدین (۱۴۰۹ ق)، الخرائج و جرایح، ج ۱ و ۲ و ۳، قم: انتشارات مؤسسه امام المهدی.
- سجادی، احمد (۱۳۸۳)، صحیفه سجادیه به روایت حسین بن اشکیب، اصفهان: مؤسسه فرهنگي مطالعاتی الزهراء.
- سزگین، فؤاد (۱۳۸۰)، تاریخ نگارش های عربی، به اهتمام احمد رضا رحیمی ریس، ج ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شوشتري، محمدتقی (۱۳۴۰)، قاموس الرجال، ج ۱ و ۴، تهران: نشر کتاب.

- (۱۳۶۵)، مجالس المؤمنین، ج ۱، قم: انتشارات اسلامیه.
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن بن علی بن محمد (۱۴۰۹)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.
- شیخ صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه قمی (۱۳۶۷)، من لا یحضره الفقیه، ترجمه علی اکبر غفاری و دیگران، ج ۲ و ۳، تهران: انتشارات صدوق.
- (۱۳۸۵)، علل الشرایع، ج ۱، نجف اشرف: [بی نا].
- [بی تا]، صفات شیعه، تهران، انتشارات اعلمی.
- (۱۳۸۴)، علل الشرایع، ترجمه سید محمد جواد ذهبی، ج ۱ و ۲، تهران: انتشارات مؤمنین.
- (۱۳۹۰)، عیون الاخبار، ج ۲، نجف اشرف: [بی نا].
- (۱۴۱۰)، الخصال، به کوشش علی اکبر غفاری، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- شیخ مفید، محمد بن محمد [بی تا]، الإرشاد، ترجمه هاشم رسولی محلاتی، ج ۲، تهران: انتشارات علمیه اسلامیة.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۶۶)، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۱، تهران: انتشارات فردوس.
- صفار، محمد بن حسن بن فروخ (۱۴۰۴ق)، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد^(ص)، تحقیق حاج میرزا محسن کوچه باغی تبریزی، قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- طوسی، محمد جواد (۱۳۷۴)، حیاة الامام العسکری، قم: انتشارات مکتب الاعلام الإسلامی.
- طوسی، ابن جعفر محمد بن حسن (۱۳۸۰ق)، رجال، نجف: انتشارات الحیدریه.
- (۱۳۶۳ هـ)، الاستبصار، ج ۱ و ۲ و ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- (۱۳۶۵)، تهذیب الأحکام، ج ۱ و ۲ و ۳، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- (۱۴۰۴ق)، اختیار المعرفه الرجال (رجال الکشی)، ج ۲، [بی جا]: انتشارات آل بیت.
- [بی تا]، فهرست، [بی جا]: انتشارات مکتبه المرتضویه.
- طهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۸ هـق)، الذریعه التصانیف الشیعه، ج ۱ و ۲ و ۳، قم: انتشارات اسماعیلیان.
- (۱۳۷۲ هـ)، مصنفات شیعه، به اهتمام محمد آصف فکرت، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- عطاردی، عزیز الله (۱۴۱۰ هـ (الف))، مسند امام هادی^(ع)، قم: انتشارات المؤتمر العالمی للامام الرضا^(ع).
- (۱۴۱۰ هـ (ب))، مسند امام حسن عسکری^(ع)، قم: انتشارات المؤتمر العالمی للامام الرضا^(ع).
- علامه حلّی، حسین بن یوسف (۱۴۲۲ق)، خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، [بی جا]: انتشارات الفقاهه.
- علامه مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحار الانوار، ج ۲۵، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- قزوینی، محمد کاظم (۱۴۱۴ق)، الامام الجواد من المهدی الی الیوم، قم: انتشارات مؤسسه الرساله.
- (۱۴۱۳)، الامام عسکری^(ع) من المهدی الی الیوم، قم: انتشارات مکتبه بصیرتی.
- قمی، عباس (۱۳۶۹ق)، تحفه الاحباب فی نوادر آثار اصحاب، تهران: انتشارات الاسلامیه.
- کلینی، ابی جعفر بن یعقوب بن اسحاق (۱۳۴۴)، الاصول الکافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، ج ۱ و ۲ و ۳، طهران: انتشارات مسجد.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰)، خدمات متقابل ایران و اسلام، تهران: انتشارات صدرا.

- (۱۴۰۷)، الکافی، محقق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه .
 - نجاشی، احمد بن علی (۱۴۱۸ق)، رجال، قم: انتشارات الاسلامی.

ب. DVD

- جامع الاحادیث ۳ نور (خردادماه ۱۳۹۰)، فرهنگ جامع روایات پیامبر^(ص) و اهل البيت عليهم السلام، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.

